

*Перегудова Т.В.,**к.е.н., доцент, старший науковий співробітник,
ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України»*

СОЦІАЛЬНА ІНКЛЮЗІЯ ЯК ЕЛЕМЕНТ СОЦІАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ: ЄВРОПЕЙСЬКІ УРОКИ ДЛЯ УКРАЇНИ

Анотація. Статтю присвячено питанню подальшої євроінтеграції українського суспільства та окресленню орієнтирів формування соціальної політики України на засадах соціальної інклюзії населення. Проаналізовано чинники соціального відторгнення та економічне навантаження на працюючого члена домогосподарства. Досліджено принципи соціального залучення населення, що притаманні соціальним моделям країн Європейського Союзу. На основі прогресивного досвіду соціальної політики країн ЄС запропоновано вдосконалення соціальної політики в Україні шляхом стимулювання соціально відторгнутих категорій населення до виходу зі стану утримання за рахунок збільшення обсягу доходів, які не підпадають під облік під час працевлаштування.

Ключові слова: соціальна ексклюзія та її види, соціальна інклюзія, бідність, соціальна політика, соціальні моделі, соціальний захист та допомога, людський розвиток.

Постановка проблеми. Подальші наукові пошуки формування соціальної політики призвели до зміни ставлення до подолання проблеми соціального відторгнення (ексклюзії) населення, механізми боротьби з яким відрізняються від концепції бідності та полягають у створенні системи соціальних послуг, спрямованих на соціальне залучення (інклюзію), що має знаходити своє відображення в національній стратегії соціально-економічного розвитку країни. Особливістю соціальної ексклюзії є обмеження загально визнаних прав, дискримінація під час інтеграції, динамічність процесу відторгнення, горизонтально-вертикальний тип соціальної стратифікації, та у зв'язку з цим необхідність розвитку соціальних послуг як засобів активності [1, с. 160].

На вимогу дотримання соціальних принципів Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони набуває своєї актуальності питання подальшої імплементації європейських практик соціальної інклюзії населення на засадах удосконалення інституту соціальної політики України з підвищенням ефективності соціальних програм з урахуванням вимог, зазначених у главі 21 «Співробітництво у галузі зайнятості, соціальної політики та рівних можливостей». Посилиться важливість забезпечення соціальних гарантій відповідно до зобов'язань України у зв'язку з ратифікацією Конвенції Міжнародної організації праці № 102 про мінімальні норми соціального забезпечення та Європейського кодексу соціального забезпечення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В аналітичних матеріалах ПРООН прийнято виділяти такі форми та прояви соціального відторгнення: економічні, культурно-освітні, соці-

альні та політичні. Разом із тим ознайомлення з науковими публікаціями з даного питання доводить існування додаткових підходів до виділення видів соціальної ексклюзії.

Так, Н. Ільченко та Р. Жиленко пропонують розглядати види залежно від причин: за вродженими статусами (національність, расова приналежність, стать, фізичні та розумові вади); за набутим статусом (освіта, професіоналізм, посада) [2]. Водночас соціальне виключення за типом поселення – сільського та міського, виділяє О. Рєвнівцева. На її думку, для міського найважливішим чинником соціальної ексклюзії є розрив соціальних зв'язків та самотність. Основною причиною сільської ексклюзії є не лише територіальна ізольованість, а й відсутність розвинутої соціальної інфраструктури [3].

Відповідно до «Декалогу громадянських прав», які мають забезпечуватися суспільством, основними є: допомога при народженні дитини, безпечний та здоровий життєвий простір, адекватне харчування, доступна медична допомога, якісна освіта, політична участь, економічне продуктивне життя, захист від безробіття, гідна старість, пристойне поховання [1, с. 160].

Аналіз тенденцій людського та економічного розвитку в європейських країнах доводить ефективність соціальних програм, які формуються на засадах забезпечення якісної системи соціальних стандартів і гарантій, що підвищує актуальність вивчення їх досвіду протидії соціальному виключенню населення.

Мета статті полягає у дослідженні принципів соціальної інклюзії населення в європейських країнах з обґрунтуванням пріоритетів удосконалення соціальної політики України в даному напрямі.

Вклад основного матеріалу дослідження. Характерними ознаками соціальної сфери України є зменшення купівельної спроможності населення (індекс споживчих цін у січні-лютому 2016 р. до відповідного періоду 2015 р. становив 136,4%, у 2015 р. – 143,3% (грудень до грудня попереднього року) [4], посилення поляризації суспільства, поширення неформальної зайнятості [5] та як наслідок нестабільність трудових відносин та незабезпеченість соціальних гарантій, що формує соціальну нерівність та відторгнення населення. На людський розвиток в Україні впливає велика кількість дестабілізуючих чинників і невизначеності, що істотно підвищує рівень соціального ризику для людей стати відторгненими: скорочення кількості робочих місць та зростання рівня безробіття (навантаження зареєстрованих безробітних на 10 вільних робочих місць (вакантних посад) на кінець 2015 р. дорівнювало 189 осіб проти 97 на початку року) [6]; бідність, у т. ч. серед працюючого населення [7]; ризик не отримати роботу відповідно до набутого кваліфікаційного рівня, ризик втратити роботу, дефіцит бюджету та позабюджетних фондів та ін.

У межах проекту «Україна: на шляху до соціального залучення» було проведено дослідження соціальної ексклюзії населення України. За даними національної доповіді про людський розвиток, у 2011 р. у стані гострого соціального відторгнення знаходилося 37,7% домогосподарств України, у стані критичного соціального відторгнення – 16,9% [8, с. 97, 100]. Чинниками підвищення ризику соціального відторгнення є наявність утриманців (пенсіонерів, дітей, безробітних). За рахунок збільшення чисельності утриманців із числа безробітних збільшується навантаження працюючих членів домогосподарства, що формує передумови соціальної ексклюзії. За даними Державної служби статистики України, у 2015 р. коефіцієнт економічного навантаження на працюючого члена домогосподарства становив 2,51 (у 2012 р. – 2,44). Поряд із цим частка домогосподарств, де немає працюючих осіб, за останні роки залишається майже без змін, на рівні 35,8%, з однією працюючою особою – 49,8% у 2015 р. [9, с. 22; 10, с. 19].

Ризиками соціального відторгнення є: формування «пастки бідності», неможливість розвитку трудового потенціалу майбутніх поколінь; зниження рівня мотивації населення до трудової діяльності та формування утриманських настроїв; посилення соціальної нестабільності та кримінальності в суспільстві.

Одним із ключових напрямів соціальної інклюзії є соціальний захист населення. Аналіз видатків за функціями наведений у табл. 1. Найбільший обсяг витрат припадає на видатки, пов'язані із соціальним захистом у зв'язку з похилим віком, наявністю утриманців, захворюванням та інвалідністю.

Значна частка витрат на пенсійне забезпечення є характерною ознакою багатьох країн Європи, наслідком чого стало збільшення віку виходу на пенсію. Низьким порівняно з країнами ЄС є рівень соціальної допомоги в разі хвороби та медичного забезпечення в Україні. Станом на 2013 р. найвищі показники були в Хорватії та Нідерландах (35,4% та 34,9%), найнижчі – у Данії та на Кіпрі (20,2% та 20,6%).

Ратифікація Верховною Радою України 16 грудня 2009 р. Конвенції ООН про права інвалідів підвищила актуальність перед державою та українським суспільством питання вдосконалення інституціонального забезпечення реалізації прав людей з інвалідністю та їх реабілітації. Однак соціальний

захист є статтею витрат із найнижчим значенням, що не вписується в межі витрат по країнах Європи (від Кіпру та Мальти (3,3% та 3,9%) до Хорватії та Данії (17,0 та 13,1)) [11, с. 5–12].

Незначними є видатки на допомогу сім'ям та дітям, на допомогу по безробіттю. Особливою статтею виділено соціальну ізоляцію, витрати за якою є незначними. Заради справедливості слід сказати, що такі видатки також є невеликими в країнах Європи.

В умовах дефіциту бюджетних коштів та для попередження утриманських настроїв населення вважаємо за доцільне розвинути превентивну політику мінімізації ризику соціальної ексклюзії з реалізацією програм соціальної інклюзії, розвинути та підтримувати працездатних членів домогосподарств на основі сприяння залученню до суспільно-корисної діяльності шляхом удосконалення системи соціального захисту населення, яка має полягати в установленні або збільшенні обсягу доходів, які не підпадають під облік, під час працевлаштування та виходу з утриманського стану. Це надає можливості бенефіціару отримати більший дохід, уникаючи соціальної допомоги, втрата якої в такому разі не є стимулом формування утриманських настроїв. Вивчення європейських практик протидії соціальному виключенню громадян доводить доволі широку палітру таких механізмів, які вбудовані в систему соціального захисту населення, що може бути позитивним прикладом для України. Важливою перевагою останніх є передбачення «пастки бідності».

Так, цікавою практикою є збільшення кредиту за податком на трудовий дохід для осіб із низькими доходами, які відповідають певним вимогам і надають податкову декларацію. Надається спеціальне звільнення від сплати податку на доходи фізичних осіб. Існує практика преміювання за повернення до трудової діяльності чи переходу від неповної зайнятості до повної. Для батьків-одиноків передбачається збільшення допомоги з догляду за дитиною під час працевлаштування. Це робиться для стимулювання виходу таких осіб з «пастки бідності» та збільшення можливості переходу з низькооплачуваної роботи з отриманням допомоги до повної зайнятості та кар'єрного зростання. Соціальна інклюзія на ринку праці може відбуватися також засобами надання субсидій роботодавцям за створення додаткових робочих місць. Окрім фінансового стимулювання, діють інструменти адміністративного

Таблиця 1

Видатки на соціальний захист за функціями в Україні, тис. грн.

	2012 р.	у % до загального підсумку	2013 р.	у % до загального підсумку	2014 р.	у % до загального підсумку
Захворювання / медичне обслуговування	60 509 773,7	17,6	64076027,4	18,1	55 742 945,8	16,1
Інвалідність	4 527 877,0	1,3	4 015 557,2	1,1	4 170 317,1	1,2
Похилий вік	226 011 000,3	65,7	226 791 082,8	64,0	226 572 634,0	65,5
Утриманці, що пережили годувальників	2 514 348,3	0,7	2 550 428,7	0,7	2 511 185,8	0,7
Сім'я/діти	35 340 490,7	10,3	39 691 901,9	11,2	38 932 434,0	11,2
Безробіття	5 438 379,0	1,6	6 382 967,6	1,8	5 385 406,9	1,6
Житло	7 455 762,9	2,2	6 779 027,7	1,9	6 887 514,9	2,0
Соціальна ізоляція	2 095 599,9	0,6	4 050 674,4	1,2	5 942 094,9	1,7
Усього допомоги соціального захисту	343 893 231,8	100,0	354 337 667,7	100,0	346 144 533,4	100,0

Джерело: [11, с. 10]

та морального заохочення, пом'якшення перешкод виходу на ринок праці, розвитку особистої відповідальності для мінімізації соціальних ризиків [12, с. 39–43].

Слід зауважити, що ст. 169 Податкового кодексу України передбачено перерахунок податку та податкові соціальні пільги для соціально вразливих категорій громадян. Водночас недоліками чинного порядку є розрахунок на основі заниженого рівня прожиткового мінімуму, критичний аналіз якого широко представлений у науковій літературі, та невраховування терміну та суми страхових внесків особи.

У системі вдосконалення державних програм соціальної інклюзії в Україні першочерговим має стати визначення соці-

альної моделі. Щодо процесу її формування, то слід зазначити, що він носить неоднозначний характер та відрізняється суперечливістю реформ. Наразі простежується деформація соціальної моделі з одночасним інституціональним навантаженням бізнесу [13] та встановленням юридичних правил, що обмежують кількість потенційних осіб, які фактично потребують на соціальний захист і допомогу (за рахунок низького рівня прожиткового мінімуму). Вищенаведене обумовлює визначення принципів формування умов соціальної інклюзії населення України на основі досвіду країн ЄС. Аналіз соціальних моделей, які застосовуються в країнах Європи, доводить як їх різноманітність, так і схожість у спрямуванні на

Таблиця 2

Моделі соціальної політики в країнах Європи

Соціальна модель	Країна, в якій застосовується соціальна модель	Основні характеристики	Принцип соціальної інклюзії	Недоліки
Континентальна, або корпоративістська (бісмарківська модель)	Німеччина, Франція, країни Бенілюксу, Австрія	Підґрунтям є жорстка залежність між професійним статусом та рівнем соціальної допомоги (страховий принцип та принцип професійної солідарності) на основі використання інструментів підтримки рівня доходів, що залежить від статусу на ринку праці, та економічними результатами. Для не досягнутих соціальним страхуванням осіб діє система мінімальної допомоги	Через зайнятість шляхом стимулювання професійного розвитку як засобу формування соціальної допомоги, оскільки розмір останньої залежить від обсягу соціальних внесків.	Необхідність формування та утримання адміністративного апарату та страхової інфраструктури. Система розрахунків потребує високопрофесійних кадрів
Ліберальна, або англосаксонська модель (модель Беверіджа)	Великобританія, Ірландія	Основним принципом є національна солідарність щодо сплати внесків та розподільна справедливість стосовно соціального захисту. Характерні невисокі розміри державної соціальної допомоги порівняно з іншими соціальними моделями, стимулюється швидке повернення до соціальних взаємовідносин. Розвинута система приватного страхування та соціального захисту	Соціальна допомога надається людині, яка опинилася в групі соціального відторгнення через хворобу, інвалідність, старість, безробіття тощо без жорсткої залежності приналежності до економічно активного населення та обсягу страхових внесків	В умовах підвищення соціальних ризиків виникає недостатність фінансових можливостей через обмеженість урахування страхових внесків
Соціал-демократична, або скандинавська, модель	Данія, Швеція, Фінляндія	Основним принципом є рівність, що досягається за рахунок системи оподаткування та високого рівня соціальної допомоги. Заохочується повна зайнятість	Забезпечення рівності прав через щедру соціальну допомогу, яка можлива за рахунок оподаткування	Потребує значних фінансових можливостей. Формує утриманські настрої
Середземноморська (південно-європейська)	Італія, Іспанія, Греція, Португалія	Характеризується низьким рівнем соціального захисту. Основна увага приділяється пенсійному забезпеченню. Інші види соціального захисту розвинуті недостатньо (допомога по безробіттю, допомога родинам). Вважається, що функцію захисту здебільшого має виконувати родина, а не держава. Соціальний захист залежить від професії	Родинна допомога	Недостатньо розвинута система охорони здоров'я та мінімальної соціальної допомоги
Європейська соціальна модель	Основні принципи: соціальна справедливість, соціальна безпека, соціальна єдність, конкурентоспроможна економіка, сприятлива для суспільства екологія. Лісабонська стратегія ЄС «Економічний розвиток та зайнятість» та стратегія розвитку ЄС «Європа-2020».			

Джерело: [14, с. 82–83; 15, с. 9–12, 160; 16]

соціально інклюзивну населення та його добробут. Їх особливості наведено в табл. 2.

Останнім часом в європейському політичному співтоваристві обговорюється питання формування Європейської соціальної моделі, характерні ознаки якої мають бути притаманні всім моделям, основні принципи якої: соціальна справедливість, соціальна безпека, соціальна єдність, конкурентоспроможна економіка, сприятлива для суспільства екологія.

Одним із напрямів підвищення людського розвитку є управління соціальними ризиками, що включає в себе їх ідентифікацію та розробку шляхів щодо їх мінімізації на певному етапі життя людини. Корисним для України в даному разі є запозичення практики «Стандартна європейська база всієї тривалості життя», згідно з якою соціальний захист формується відповідно до ризиків і потреб певної вікової категорії [12, с. 5]. Безумовно, крім компенсаційних пільг, які залежать від трудового стажу та відповідних внесків до страхових фондів, існує широкий спектр соціальної інклюзії категорій населення, які отримують некомпенсаційні пільги.

Водночас соціальна інклюзія населення має забезпечуватися шляхом підвищення соціального статусу особи або за рахунок повернення до загально визнаної соціальної ієрархії. Таким чином, для соціального залучення слід зменшувати бар'єри опору соціальних груп шляхом розвитку рівня культури, освіченості та формування позитивних норм життя, соціального капіталу, що відповідає теорії П. Сорокіна, на думку якого за низхідної мобільності відбувається втрата статусу та, відповідно, прав, а за висхідної, навпаки, формується статус та передумови подолання життєвих бар'єрів.

Висновки. Для забезпечення стійкої тенденції людського розвитку в Україні особливого значення набуває визначення основних орієнтирів формування соціальної політики, яка має враховувати принципи соціальної інклюзії населення. Позитивна практика європейських країн має стати підґрунтям соціальних реформ в Україні. Побудова системи якісних соціальних стандартів людського розвитку передбачає переосмислення основних напрямів соціальної політики, виходячи за межі соціального захисту населення, спираючись на стійке залучення відторгнутого населення до суспільно-корисної діяльності на засадах соціальної інклюзії шляхом створення робочих місць та стимулювання до повернення до трудової діяльності.

Література:

1. Абрахамсон П. Соціальна ексклюзія і бідність / П. Абрахамсон // *Общественные науки и современность*. – 2001. – № 2. – С. 158–166.
2. Ільченко Н., Жиленко Р. Соціальне включення: теорія і практика / Н. Ільченко, Р. Жиленко // *Економічний розвиток громади*. – 2006. – № 2. – С. 2–6.
3. Ревнівцева О.В. Соціальне виключення: проблеми визначення та дослідження // *Людський розвиток*. – 2008. – С. 98–106 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/8940/08-Rev nizzeva.pdf?sequence=1>.
4. Державна служба статистики України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ukrstat.gov.ua/>.
5. Економічна нерівність в Україні [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://real-economy.com.ua/publication/22/9737.html>.
6. Доповідь «Ринок праці у 2015 році». – С. 13 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ukrstat.gov.ua/>.

7. Перегудова Т.В. Працюючі бідні як наслідок деформацій в оплаті праці «Розвиток трудового потенціалу в умовах інноваційної економіки»: збірник матеріалів Міжнародної науково-практичної конференції (Луганськ – Євпаторія, 25–26 квітня 2013 р.). – Луганськ: Ноулідж, 2013. – С. 186–190.
8. Національна доповідь про людський розвиток 2011. Україна: на шляху до соціального залучення / Е. Лібанова [та ін.]. – К., 2013. – С. 97–100.
9. Соціально-демографічні характеристики домогосподарств України у 2015 році (за даними вибіркового обстеження умов життя домогосподарств України / Статистичний збірник. Державна служба статистики України / Відп. за вип. І.І. Осипова. – Київ, 2015. – С. 22.
10. Соціально-демографічні характеристики домогосподарств України в 2012 році (за даними вибіркового обстеження умов життя домогосподарств України / Статистичний збірник. Державна служба статистики України / Відп. за вип. І.І. Осипова. – Київ, 2012. – С. 19.
11. Національні рахунки соціального захисту (НРСЗ) України у 2014 році: Статистичний бюлетень / Державна служба статистики України / Відп. за вип. О.О. Кармазіна. – Київ, 2016. – С. 10.
12. Системы социальной защиты населения и адресная социальная помощь: уроки европейского опыта / К. де Нойбург, Дж. Кастонгей, К. Ролен [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://siteresources.worldbank.org/SAFETYNETSANDTRANSFERS/Resources/281945-1123255153992/1525234-1123255179743/deNeubourg_SSN_EULessons_Ru.pdf.
13. Україна посіла 107 місце в рейтингу податкового навантаження на бізнес [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://economics.unian.ua/other/1189937-ukrajina-posila-107-mistse-v-reytingu-podatkovogo-navantajennya-na-biznes.html>.
14. Кижикіна В. Еволюція системи соціальної захисту населення в Росії (сравнение со странами Европы) / В. Кижикіна // *Вестник Томского государственного университета. Экономика*. – 2013. – № 3(23).
15. Каргалова М., Егорова Е. Социальное измерение европейской интеграции / М. Каргалова, Е. Егорова. – М.: Аксиом, 2010. – С. 9–12, 160.
16. Хома Н. Типологія моделей соціальної держави: аналіз основних підходів / Н. Хома // *Держава і право*. – Випуск 56. – С. 618–623 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/64457/111-Khoma.pdf?sequence=1>.

Перегудова Т.В. Социальная инклюзия как элемент социальной политики: европейские уроки для Украины

Анотація. Стаття посвящена вопросу дальнейшей евроинтеграции украинского общества и определению ориентиров формирования социальной политики Украины в рамках социальной инклюзии населения. Проанализированы факторы социального отторжения и экономическая нагрузка на работающего члена домохозяйства. Исследованы принципы социального вовлечения населения, присущие социальным моделям стран Европейского Союза. На основе прогрессивного опыта социальной политики стран ЕС предложено совершенствовать социальную политику в Украине путем стимулирования социально отторгнутых категорий населения к выходу из состояния содержания за счет увеличения объема доходов, не подпадающих под учет при трудоустройстве.

Ключевые слова: социальная эксклюзия и ее виды, социальная инклюзия, бедность, социальная политика, социальные модели, социальная защита и помощь, человеческое развитие.

Perehudova T.V. Social inclusion as an element of social policy: European lessons for Ukraine

Summary. The article analyzes the social exclusion of the population of Ukraine on the basis of the economic burden on the working member of the household. We studied the principles of social inclusion of the population, inherent in social models of the European Union. Studied the experience of progressive social policy

of the EU countries. Proposed improvement of social policy in Ukraine: promoting social seized categories of the population out of the state of the existence owing to increased income, which are not taking into consideration during employment.

Keywords: social exclusion and its types, social inclusion, poverty, social policy, social model, social protection and assistance, human development.